

البر

نگاهی به زمینه‌های پیدایش رمان

مهدی جام‌شیر

سرشناسه: جام شیر، مهدی، ۱۳۵۰ -
عنوان و نام پدیدآور: نگاهی به زمینه‌های پیدایش رمان/ مهدی جام شیر.
مشخصات نشر: تهران: نگارینه، ۱۴۰۴.
مشخصات ظاهری: ۸۰ ص؛ ۱۴/۵×۲۱ س.م.
شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۲۳۰-۱۱۲-۶
وضعیت فهرست‌نویسی: فیپا
موضوع: داستان‌نویسی
Fiction -- Authorship
داستان‌نویسی -- تاریخ
Fiction -- Authorship -- History
رده‌بندی کنگره: PN۳۳۵۵
رده‌بندی دیویی: ۸۰۸/۳
شماره کتابشناسی ملی: ۱۰۱۶۵۲۲
اطلاعات رکورد کتابشناسی: فیپا

نام کتاب: نگاهی به زمینه‌های پیدایش رمان

تألیف: مهدی جام شیر

چاپ نخست: ۱۴۰۴ تهران

شمارگان: ۲۰۰ جلد

تهران، میدان هفتم تیر، کوی نظامی، شماره ۲۵، واحد ۱ - کد پستی ۱۵۷۵۶۳۵۹۱
تلفن: ۰۹۰۲۱۲۳۲۳۹۴ - ۰۹۱۲۱۲۳۲۳۹۴ - ۸۸۳۰۷۲۷۸ - ۸۸۸۲۸۷۸۸ - ۸۸۳۱۵۰۵۱ - ۸۸۳۱۰۰۷۱

www.negarineh.com / negarineh@ymail.com

اقتباس و هرگونه چاپ و تکثیر

بدون اجازه رسمی و مکتوب نشر نگارینه ممنوع است و پیگرد قانونی دارد.

ISBN: 9789642301126

9 789642 301126

بها: ۱۱۹۰۰۰ تومان

فهرست

مقدمه ۵

فصل نخست: دربارهٔ رمان

تعریف، ویژگی‌ها و گونه‌های رمان ۱۳

فصل دوم: زمینه‌های پیدایش رمان در اروپا

زمینه‌های ادبی، فرهنگی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی در اروپا ۲۵

فصل سوم: زمینه‌های پیدایش رمان در ایران

زمینه‌های تاریخی، سیاسی و اجتماعی در ایران ۴۵

فصل چهارم: زمینه‌های ادبی پیدایش رمان در ایران

زمینه‌های ادبی و فرهنگی در ایران ۵۹

منابع

کتاب‌ها ۷۵

مقاله‌ها ۷۹

مقدمه

رمان به معنای امروزی، نخست در عرصه ادبی اروپا و در آغاز سده هفدهم پدید آمده است و پیشینه پیدایش این گونه ادبی در ایران به پایان دوران قاجار و روزگار مشروطه خواهی بازمی گردد، بنابراین نسبت به بسیاری از گونه های ادبی دیگر، نوبه شمار می آید. در فرهنگ و ادب غرب کاربرد واژه رمان در پایان سده هجدهم فراگیر شد، با این همه شماری از صاحب نظران گاه برای قصه ها و داستان های کهن هر چند به نظم نیز این نام را به کار برده اند. برخی از نویسندگان و منتقدان ادبی هم تفاوت چندانی میان رمان با قصه، افسانه، حکایت و مانند آن قائل نشده اند و همه را یک نوع ادبی به شمار آورده اند. بسیار دیده شده است که با چنین رویکردی بیشتر گونه های داستانی را در زمره رمان جای داده اند. به نظر می رسد این برداشت ناشی از خطای لفظی و شاید گاه سهوی باشد. در برگردان به فارسی نیز گاه نتیجه لغزش مترجم بوده است، اگر چه این کوتاهی ها همیشه مصداق ندارد و بیشتر از نبود شناخت درست درباره رمان و ویژگی های آن بروز می یابد.

به گفته برخی از منتقدان ایرانی، رمان به تمامی یک پدیده ادبی غربی نیست، بسا که در ادب فارسی هم ریشه دارد. به باور آنان در

میان قصه‌های کهن، آثاری یافت می‌شود که به رمان شبیه و یا به آن بسیار نزدیک هستند. گاه قصه‌هایی را هم به عنوان نمونه معرفی می‌کنند که قدمتی بیش از عمر رمان اروپا دارند. شاید این گونه سخنان و برداشت‌ها از بی‌توجهی به تعریف رمان و ویژگی‌های آن باشد. حتی اگر رمان از قالب‌های کهن بهره ببرد، با این همه ساخت و شاخص‌های روایی خاص خود را دارد که با قصه‌ها و حکایت‌های سنتی یکسان نیست، بنابراین نباید به آسانی هرگونه نثرو یا داستان روایی را رمان نامید. به نظر می‌رسد گاه به کاربرد اصطلاح رمان نو یا رمان مدرن بتواند برای از میان برداشتن این ابهام چاره‌ساز باشد.

درباره نخستین رمان می‌توان گفت، با آن که بیشتر پژوهشگران و صاحب نظران، دُن کیشوت اثر میگوئل دوسروانتس را نخستین رمان مدرن می‌دانند، کسانی نیز هر چند کم، دیدگاه دیگری دارند. از این روی درباره نخستین رمان اروپا یا جهان اختلاف نظرها دیده می‌شود. درباره نخستین رمان ایران هم، میان پژوهشگران و منتقدان ادبی اتفاق نظر قاطع مشاهده نمی‌شود. با این همه، توافق بیشتر آنان به يك محدوده زمانی چند دهه‌ای مشخص یعنی پایان دوران قاجار محدود است. به نظر می‌رسد این دیدگاه‌های مختلف، کم و بیش از تعریف‌های متفاوت و نبود شناخت درست درباره رمان و شاخص‌های آن پدید آمده باشد.

زمینه‌های پیدایش رمان متنوع و پر شمار هستند. مدرنیته یکی از زمینه‌های مهم است که بستر مناسب را برای عامل‌های دیگر فراهم آورده است. با آغاز عصر جدید، در باورها و نگرش انسان، هم‌چنین در ساختار اجتماعی تغییر و تحول روی داد. با دانش و بینش نو در قبال هستی، دنیای نو و جامعه تازه پایه‌ریزی شد.

شتاب روزافزون دگرگونی‌ها، عرصه‌های گوناگون، به ویژه ادب و هنر را درنوردید. باتغییر شیوه زندگی و ذائقه فرهنگی و هنری انسان نوگرا، قالب‌های ادبی کهن، دیگر توانایی پاسخ‌گویی به نیازها را نداشتند. ازاین روی رفته رفته انواع ادبی تازه و همسوبا اقتضای زمان پا به عرصه گذاشتند و رمان به عنوان گونه ادبی سازگار با عصر مدرن سرآمد شد.

گسترش و بالندگی رمان نیازمند زمینه‌های گوناگون است. این نوع ادبی همچون دیگر هنرهای عصر جدید با مخاطبان فراوان سرو کار دارد، بنابراین باید در شمارگان انبوه منتشر شود و برای رسیدن به این هدف، به صنعت چاپ وابسته است. چاپ، نخست با کمک روزنامه‌ها، بسترهای مهم را برای رشد رمان آماده ساخت. روزنامه و روزنامه‌نگاری نیز به سادگی و مردمی شدن زبان و نوشتار فارسی یاری رساند تا ابزار مهم داستان‌نویسی نومهیا شود. ازیک سوروزنامه‌ها باعث آشنایی روزافزون مردم با فرهنگ نو و دگراندیشی‌ها شدند و ازسوی دیگر با ترجمه و چاپ رمان به پیشرفت آن کمک کردند. ترجمه نیز از زمینه‌های مهم بود. برگردان به فارسی آثار اروپا، راه را برای شناخت و راه‌یابی رمان به ادبیات ایران و پیروی از کارهای ادبی غرب هموار کرد.

در اروپا رمان پس از پیدایش به رشد و پیشرفت شگرفی دست می‌یابد. با آزمودن گونه‌ها و سبک‌های ادبی مختلف در دوره‌های گوناگون، رمان‌های برجسته پدید می‌آید. این قالب روایی در جهان گسترش می‌یابد، با زبان و ادب بومی هر سرزمین درمی‌آمیزد و به بار می‌نشیند. رمان‌نویسی ایران هم با الگوبرداری از رمان اروپا آغاز می‌شود، با تحول ادبی به سیر تکاملی ادامه می‌دهد و برای رسیدن به سبک‌های خاص خود گام برمی‌دارد.

رمان پس از پیدایش در اروپا، همگام با فلسفه و مکتب‌های هنری و ادبی، گام به گام جلومی‌رود، اما پیدایش و رشد آن در ایران همانند غرب با روندی مرحله‌ای به سوی تکوین همراه نبوده است. بسیاری از زمینه‌ها، پیشینه ادبی و بسترهای اجتماعی و فرهنگی اروپا و ایران مشابه هم نیستند. رمان فارسی با بهره‌برداری از آزمون‌ها و دستاوردهای رمان‌نویسان غرب، زمان کمتری برای گذر از مراحل گوناگون صرف کرده است. رمان‌نویسی در ایران بیشتر با الگوبرداری و بهره‌گیری از آموخته‌های رمان اروپا به پیشرفت خود ادامه داده و کوشیده است تا به سبک‌ها و گونه‌های مختلف نیز به پیروی از آن دست یازد. از این روی پیدایش و رشد رمان در اروپا، ایران و یا دیگر سرزمین‌ها روند یکسان نداشته است.

بی‌گمان پیدایش رمان چون انواع ادبی دیگر، متأثر از اوضاع ادبی، فرهنگی، اجتماعی و سیاسی روزگار خود و پیامد دگرگونی‌های مهم در ادبیات روایی بوده است. از این روی بررسی و تحلیل عوامل نامبرده می‌تواند به ارزیابی بهتر وضعیت رمان‌نویسی ایران یاری رساند.

مطالعه عوامل تکوین و بازشناسی خاستگاه‌ها و زمینه‌های گوناگون پیدایش رمان، چشم‌انداز فراخ برای سنجش و بررسی اوضاع کنونی رمان و رمان‌نویسی ایران و دوراندیشی وضع مطلوب آن در آینده پیش روی می‌نهد. بی‌گمان پژوهش در این حوزه و گردآوری اطلاعات نظام‌مند و طبقه‌بندی شده، دست‌مایه ارزشمندی برای منتقدان ادبی خواهد بود تا بر پایه دانش و یافته‌های منسجم، به ارزیابی و پیش‌بینی بهتر درباره رمان و رمان‌نویسی مبادرت ورزند و زمینه تداوم و پیشرفت آن را فراهم آورند.

افزون بر این با وجود تازگی رمان نسبت به دیگرگونه‌های ادبی، امروزه روند رشد آن برای عرضه و انتقال باورها، دیدگاه‌ها و مفاهیم

ادبی، فرهنگی، فلسفی، اجتماعی، سیاسی و چون آن با گسترش و کاربرد فراوان، مخاطبان انبوه در قشرهای گوناگون جامعه یافته است. رمان در ایران راه ورود شماری از انواع ادبی را نیز هموار ساخته و در روند پیدایش و تکوین ادبیات معاصر و ساده نویسی نثر فارسی نقش بسیار مهم ایفا کرده است. بنابراین تحقیق و دستیابی به برآیندهای مطلوب در این مبحث، می تواند یافته های جدید و بیشتر در دسترس مخاطبان آن قرار دهد.

هدف از نگارش این کتاب، دستیابی به دانش تازه درباره زمینه های پیدایش رمان در ایران و اروپا و ریشه یابی آن ها برای کسب آگاهی و درک بهتر است. با آن که کارهای متفاوت درباره نقد و بررسی مسائل گوناگون رمان انجام شده است، به سبب اهمیت و وسعت این گونه ادبی، همچنان جای کار بیشتر درباره ماهیت و کیفیت آن وجود دارد. از این روی سزاوار است، این موضوع از زوایاها و جنبه های مختلف بررسی شود.

با توجه به موضوع، ریشه یابی زمینه ها در دو بخش کلی مد نظر بوده است. در بخش اروپا، پیشینه، زمینه ها و زمان پیدایش آن، ادامه روند رشد و پیشرفت آن تا سده نوزدهم و بیستم، یعنی زمان گسترش و جهانی شدن رمان پیگیری شده است، به این سبب که مهم ترین زمینه پیدایش آن در ایران روشن شود، زیرا رمان اروپا در این دوران به اوج شکوفایی می رسد و به عنوان گونه ادبی توانمند و باشکوه خودنمایی می کند، با جذابیت و انعطاف مناسب، راه ورود خود را به دیگر عرصه های ادبی جهان هموار می سازد. در بخش ایران، نگاهی به پیشینه ادبی شده و افزون بر آن، ضمن ریشه یابی زمینه های گوناگون پیدایش رمان، وضعیت کلی زمان پیدایش و نخستین گونه ها هم بیان شده است.

از نظر زمان بندی، پیدایش و گسترش پدیده‌های ادبی چون رمان را می‌توان به سه دوره کلی؛ پیشینه، زمان پیدایش و دوران رشد و گسترش دسته بندی کرد. در این نوشتار بر اساس چنین رویکردی، زمینه‌های پیدایش این گونه ادبی در زمان پیدایش و دوران پیش از آن مورد توجه قرار گرفته است. هم چنین نگاهی به دوره توسعه و پیشرفت آن، به ویژه در اروپا شده است، چرا که پیگیری گسترش آن در اروپا، به بررسی بهتر زمینه‌های شکل‌گیری و پیدایش آن در ایران کمک شایانی می‌کند. در بخش مربوط به ایران نیز پیشینه ادبی، زمینه‌های گوناگون پیدایش و دوره زمانی پیدایش و نخستین گونه‌های پدید آمده، ارزیابی شده است. با این همه، رویکرد بیشتر به ریشه‌یابی زمینه‌ها در دوران پیش از پیدایش رمان معطوف بوده است.

این کتاب با نگاهی اجمالی به زمینه‌های پیدایش رمان، در چهار فصل تدوین شده است. فصل نخست؛ تعریف، ویژگی‌ها و گونه‌های رمان، فصل دوم؛ زمینه‌های ادبی، فرهنگی، تاریخی، سیاسی و اجتماعی در اروپا (و گسترش رمان در جهان)، فصل سوم؛ زمینه‌های تاریخی، سیاسی و اجتماعی در ایران و فصل چهارم؛ زمینه‌های ادبی و فرهنگی در ایران را بیان می‌کند.

فصل نخست

دربارهٔ رمان

تعریف، ویژگی‌ها و گونه‌های رمان

تعریف رمان و تعیین چارچوب با مرزبندی دقیق و مشخص برای تفکیک آن از دیگر گونه‌های ادبی و داستانی کار آسانی به نظر نمی‌رسد، چراکه رمان با انعطاف‌پذیری فراوان، توانایی سازگاری با ساخت‌های ادبی گوناگون را دارد و دربرگیرنده گونه‌ها و شاخه‌های متنوع است. از سوی دیگر این قالب از همان آغاز پیدایش، با سبک و شیوه بسیار متفاوت نسبت به سایر انواع ادبی، همواره دستخوش تغییر و تحول است و این از ویژگی‌های آن به شمار می‌رود. همه این‌ها تعریف روشن رمان را نسبت به تعریف دیگر گونه‌های ادبی چون شعر، نمایش نامه و مانند آن پیچیده‌تر می‌سازد.

رمان نیز چون دیگر واژه‌های کلی، از معناها و مفهومی‌های فراوان برخوردار است. برای تعریف رمان^۱، معنای خود واژه بسیار مهم است و نباید نادیده گرفته شود. واژه فرانسوی "رمان" در زبان فارسی، کاربردی معادل لغت "ناول" در زبان انگلیسی دارد. در فرهنگ انگلیسی به فارسی^۲، واژه Novel چنین ترجمه شده است: «۱- رمان، داستان بلند. ۲- تازه، جدید، نادیده، بدیع، نوین، نوظهور، نوپا». نام انگلیسی رمان

۱. در زبان فرانسوی: Roman، در زبان انگلیسی: Novel

۲. آریان پور، ۱۳۸۵: ۹۷۶

با توجه به معنی تازه ونو، بسیار پرمعنا و بیان‌کننده ویژگی‌های مهم آن است. براساس این مفهوم، اگرگونه ادبی داستانی قرار است رمان باشد باید به نوعی جدید ونوآورانه هم باشد. این قالب ادبی از آغاز پیدایش، پیوسته با تحول و رشد همراه بوده و شاخص تغییر را نیز همواره در خود داشته است. ایرانیان نوگرا در دوران قاجار با زبان فرانسوی آشنایی بیشتری داشتند، چرا که فرانسوی زبان رایج آن روزگار بود، برای همین واژه رمان به زبان و ادب فارسی راه یافت.

امروزه در بیشتر زبان‌های اروپایی اصطلاح رمان به کار می‌رود که به نظر می‌رسد این نام برگرفته از رمانس^۱ دوره‌های میانه باشد. با این همه «در انگلیسی به جای رمان^۲، واژه ناول^۳ را به کار می‌برند، که برگرفته از چیز کوچک و تازه است و برقصه‌ای کوتاه و منشور اطلاق می‌شده است»^۴. به نظر لور «جدید بودن از معنی امروزی واژه Original گرفته می‌شود که با تغییر نگرش در قرن هجدهم همراه بود. رمان زمانی جدید است که از تصویری واسطه واقعیت ناشی شود»^۵. بنابراین رمان نویس کار دشواری پیش رو دارد. باید هستی، جامعه و انسان‌های دور و بر خود را موشکافانه ببیند، زندگی را به خوبی حس و درک کند تا در کارگاه تخیل و تصور خود، دنیایی نو برای داستان بیافریند. بایستی با تخیل ذهنی خود جهانی پدید آورد که افزون بر نوآوری و تازگی با منطق روایی، واقعی هم به نظر آید. «واژه رمان ظاهراً از واژه Romance (شکل عمده ادبی دوران فئودالی) آمده است. در زبان انگلیسی در این زمینه واژه Novel را داریم که به معنی نو و نو ظهور است و از واژه Novella ایتالیایی آمده»^۶. ناول مجموعه

1. Romance

2. Roman

3. Novel

۴. ایبرامز، ۱۳۸۷: ۱۲

۵. لور، ۱۳۸۱: ۳۴

۶. دست‌غیب، ۱۳۸۳: ۱۰

قصه‌های سرگرم‌کننده دوران فتودالی است که به نثر نوشته می‌شد. چنین داستان‌هایی برای بسیاری از مردم دوست داشتنی و خوشایند بود. «ساده‌ترین صورت رمان منشور، داستانی است از رویدادها و حوادث متوالی که عموماً شگفت‌آور و اعجاب‌انگیزند»^۱. از این روی رمان بهترین چیزی است که می‌تواند تعریف خوبی دربارهٔ خود بیان کند.

در برخی تعریف‌ها نیز صورت، شکل و یا اجزای ظاهری رمان بیشتر مورد توجه قرار می‌گیرد. هاری شارمان در فرهنگ اصطلاحات ادبی می‌گوید: «روایت منشور داستانی طولانی که شخصیت‌ها و حضورشان را در سازمان‌بندی مرتبی از وقایع و صحنه‌ها تصویر کند. اثری داستانی که کمتر از ۳۰ تا ۴۰ هزار کلمه داشته باشد، غالباً به عنوان "قصه"، "داستان کوتاه" و "داستان بلند یا ناولت" محسوب می‌شود، اما رمان، حداکثری برای طول و اندازهٔ واقعی خود ندارد. هر رمان، شرح و نقلی ست از زندگی و متضمن "کشمکش"، "شخصیت‌ها"، "عمل"، "صحنه‌ها"، "پیرنگ" و "درونمایه"^۲. به گفتهٔ ادوارد مورگان فاستر: «رمان، داستانی ست به نثر وبا وسعتی معین. این حد یا وسعت، نباید کمتر از پنجاه هزار کلمه باشد»^۳. هم‌چنین رمان نوبا داستان کوتاه و داستان بلند از جنبه‌های گوناگون، آشکارا تفاوت دارد. تنها از نظر کمی باید گفت: «تعداد واژگان داستان کوتاه از ۵۰۰ کلمه تا ۱۵۰۰۰ کلمه است. رمان باید از پنجاه هزار کلمه بیشتر داشته باشد، به داستانی که بیش از ۱۵۰۰۰ کلمه دارد اما تعداد کلمات آن به پنجاه هزار نمی‌رسد، داستان بلند^۴، رمان کوتاه^۵ یا ناولت^۶ می‌گویند»^۷.

۱. میور، ۱۳۷۳: ۸

۲. شارمان، هاری، فرهنگ اصطلاحات ادبی، به نقل از عناصر داستان، ص ۲۴.

۳. فاستر، ادوارد مورگان (۱۳۶۹)، جنبه‌های رمان، ترجمهٔ ابراهیم یونسی، ص ۹. (به نقل از غلام، ۱۳۸۱: ۳۹، ۴۰)

۴. Long Short Story

۵. Short Novel

۶. Novelette

۷. میرصادقی، ۱۳۸۳: ۲۶۲

از هنگام پیدایش رمان، نویسندگان و منتقدان ادبی درباره آن اظهار نظر کرده‌اند. در آغاز پیدایش آن، بیشتر ایرانیان شناخت کافی و خوبی درباره اصول، چارچوب و تعریف آن نداشتند. با گسترش این قالب ادبی، کم‌کم آگاهی نویسندگان هم درباره آن افزایش می‌یابد. محمود دولت‌آبادی می‌گوید: «رمان یکی از عرصه‌های وسیع و غنی است که می‌تواند جایی برای جستجو و یافتن پاره‌ای از "خود" ما باشد و نیز خاصیت افسونی هنر و ادبیات، عمده‌ترین حلقه ارتباط آن با آدمیانی است که قلبی ساده و ذهنی بغرنج دارند و می‌خواهند انسانیت خود را لحظه به لحظه ارتقاء دهند»^۱.

رمان به کمک نویسنده آن، دنیای تخیلی - واقعی جدیدی پدید می‌آورد که برای خواننده آن هم تازگی دارد. رمان یک روایت است، یعنی در آن زندگی و سیر رویدادها جریان دارد. رمان نو، کم و بیش پیامد دوران شهرنشینی و پاگرفتن طبقه بورژوا^۲ است و فرهنگ، فلسفه، تاریخ، جامعه‌شناسی، مردم‌شناسی، روان‌شناسی و علوم می‌چون آن را دربرمی‌گیرد. این قالب روایی، جای دنجی برای اندیشیدن و گفتمان آزاد در دوران اختناق و سرکوب اجتماعی است. آنچه را که نتوان آزادانه گفت و شنید، می‌توان در آن به زبان ایهام، اشاره، تمثیل و سمبل بازگو کرد و کسی که گیرنده حساس دارد آن را چون پیامی برای آگاهی و پیدا کردن راه مبارزه درمی‌یابد.

تعریف‌ها، توصیف‌ها و برداشت‌های گوناگونی درباره رمان در دسترس است. هریک از آن‌ها با دیدگاهی متفاوت، ویژگی‌ها یا شاخص‌هایی از این قالب ادبی را نمایان می‌سازد و با تعیین چارچوب خاص، به شناخت بهتر آن یاری می‌رساند. از این روی می‌توان گفت، از آن جا که تعریف کامل

۱. دولت‌آبادی، محمود (۱۳۶۹)، آدینه، شماره ۴۳ و ۴۴ نوروز، ص ۷۹ (به نقل از دست‌غیب، ۱۳۸۶: ۲۰).

۲. طبقه شهرنشین و مالک ابزار تولید (Bourgeois)

و فراگیر برای رمان که دربرگیرندهٔ تمام انواع آن از لحاظ صورت، ساخت، محتوا، سبک و... باشد، دشوار و شاید ناممکن به نظر می‌رسد، بهتر است با توجه به تعریف‌ها و یا توصیف‌های بیان شده، به دسته‌بندی شاخص‌های صورتی و ساختاری آن پرداخته شود. ویژگی‌های اصلی و برجسته رمان چنین هستند:

- رمان روایت داستانی است که به نثر نوشته می‌شود.
- رمان برخلاف قصه، داستان کوتاه و داستان بلند، طولانی است و شمار واژگان آن به بیش از پنجاه هزار^۱ می‌رسد.
- رمان از شخصیت‌ها، صحنه پردازی‌ها، رخ داده‌ها و ماجراهای فراوان، هم چنین با درون مایه و طرح داستانی پیچیده شکل می‌گیرد.
- رویدادهای رمان از توالی زمانی و منطق روایی علی و معلولی پیروی می‌کنند.
- رمان با نوآوری و به کمک تخیل ذهنی نویسنده، دنیایی خیالی
- واقعی را می‌آفریند و تا جایی که بشود باید برای خوانندهٔ آن زنده، طبیعی و پذیرفتنی باشد. عنصرها و اجزای داستانی نیز باید در خدمت بازسازی واقعیت باشند نه درگريز از آن.

- وظیفهٔ رمان، کاوش و بررسی چند و چون زندگی فردی و اجتماعی است.^۲

دربارهٔ رمان تعریف‌های مختلف با دیدگاه‌های گوناگون وجود دارد. این گونهٔ ادبی با تنوع و گستردگی فراوان، به مفهومی کلی تبدیل شده است. دستیابی به تعریفی جامع و مانع برای مفهوم‌های کلی دشوار است، برخی از مفهوم‌ها را هم نمی‌توان به سادگی در چارچوبی معین جای داد. به طور کلی دربارهٔ تعریف رمان دو دیدگاه اصلی وجود دارد. شمار فراوانی از صاحب نظران، با توجه به صورت، ساختار، محتوا و سبک به تعریف‌ها و توصیف‌های گوناگون و مختلف برای آن پرداخته‌اند.

۱. شمار واژگان به کار رفته در یک رمان به نظر گروهی باید بیش از پنجاه هزار واژه و به نظر گروه دیگر باید بیش از چهل هزار واژه باشد.

۲. غلام، ۱۳۸۱: ۴۱

به‌نظر گروه دیگرهم، رمان بر اثر نوعی ساختارشکنی و اصلاح سنت ادبی پدید آمده است. این‌گونه ادبی نو، مانند قصه، حکایت، نمایش‌نامه و دیگرانواع ادبی، در میان جمع وگروهی از مردم روایت و عرضه نمی‌شود. خواننده آن به صورت انفرادی با آن ارتباط برقرار می‌سازد. از این روی نباید براساس تعریف‌ها و اصول سنتی با آن برخورد شود و همچون دیگر قالب‌های کهن ادبی در پی تعریف خاص و فراگیر برای آن بود.

باری، می‌توان تعریف کلی رمان را چنین بیان کرد: رمان با دیگر گونه‌های ادبی سنتی چون حماسه، افسانه، قصه و...، هم‌چنین با داستان کوتاه و داستان بلند تفاوت دارد. نوشتاری روایی به صورت نثر است و در قالب نظم و یا به شکل شعر عرضه نمی‌شود. طولانی و مفصل است و در نگارش آن بیش از پنجاه هزار واژه به کار می‌رود. با نوآوری، فردمحوری، تجربه انسانی، زندگی فردی و اجتماعی همراه است. دنیای خیالی - واقعی آن به کمک تخیل ذهنی رمان‌نویس، با ساختار و منطق روایی قابل درک و باورپذیر برای خواننده آفریده می‌شود. رمان دارای طرح، پیرنگ، درون‌مایه، موضوع، صحنه‌پردازی و شخصیت‌پردازی است. با شرکت شخصیت‌ها در موقعیت‌ها و صحنه‌های مشخص با رویدادهای گوناگون و ماجراهای فراوان، داستان ساختاری پیچیده پیدامی‌کند و روند روایی آن با تغییر و تحول در توالی زمان پیش می‌رود.

گاه اصطلاح رمان برای آثار گوناگون به کار برده می‌شود، اما ویژگی‌های برجسته، آن را از دیگر قالب‌ها متمایز می‌کند. گاه به سبب ناآگاهی از شاخص‌های رمان، هنگام خواندن، ارزیابی و نقد، اشتباه‌ها و اشکال‌هایی پدید می‌آید. گاه این نوع ادبی با تاریخ‌نگاری، زندگی‌نامه، خاطره‌نویسی، پژوهش روان‌شناختی، گزارش جامعه‌شناختی و مانند آن یکسان پنداشته می‌شود.

رمان برای خوانندگان فراوان نوشته می‌شود، بنابراین به تکثیر و انتشار پر شمار نیاز دارد که صنعت چاپ این کار را ممکن می‌سازد. پس این گونهٔ ادبی برای گسترش و شکوفایی، نیازمند ابزارها و بسترهای اجتماعی خاصی نیز است. جامعه‌ای که کم و بیش مراحل و مدارجی را پشت سر گذارده، به شاخص‌ها و بالندگی نسبی رسیده و ساختار آن تکوین یافته باشد.

با توجه به تنوع فراوان رمان و وجود مکتب‌ها و شیوه‌های گوناگون در رمان‌نویسی، ترسیم یک چارچوب دقیق و مشخص برای آن دشوار است، اما می‌توان چند ویژگی کلی و مهم برای آن در نظر گرفت. در رمان به جای قهرمان افسانه‌ها و قصه‌های کهن، شخصیت^۱ وجود دارد. شخصیت‌های رمان کسانی هستند که با کردار، رفتار و گفتار خود داستان را پدید می‌آورند و گاه شمار آن‌ها فراوان است. شخصیت‌های رمان بیشتر در دو دستهٔ فرد و یا تیپ^۲ جای می‌گیرند. آن‌ها اگر زائیدهٔ تخیل محض نویسنده باشند، باید کم و بیش برداشتی از آدم‌های واقعی و بیانگر واقعیت‌های مشابه زندگی اجتماعی باشند تا خواننده بتواند با همذات‌پنداری و درک بهتر آن‌ها، به خوبی با داستان ارتباط برقرار کند. شخصیت‌پردازی از ارکان اساسی و ویژگی‌های مهم رمان به شمار می‌رود. رمان، دارای طرح و ساختار پیچیده و مفصل با رویدادهای گوناگون در توالی زمان است، هم‌چنین درون‌مایه یا تم^۳ داستانی با موضوع‌های زیاد در خود دارد.

بی‌گمان تقسیم‌بندی رمان در گونه‌ها و دسته‌های بسیار دقیق و مرتب در چارچوب مشخص با مرزبندی‌های قطعی از جنبهٔ ادبی و هنری درست به نظر نمی‌رسد و می‌تواند مورد انتقاد نیز قرار گیرد.

1. Character

2. Type

3. Theme

می‌شود رمان را به دوبخش کلی کلاسیک و مدرن دسته‌بندی کرد یا در دسته‌های واقع‌گرایی، طبیعت‌گرایی، واقع‌گرایی جادویی و مانند آن جای داد. تاکنون برای دسته‌بندی این‌گونه ادبی‌کوشش‌های فراوان انجام شده است که چندان هم ثمربخش به نظر نمی‌رسد، زیرا با آن‌که تقسیم‌بندی‌ها، امکان بیشتری برای بررسی، تحلیل و شناخت بهتر فراهم می‌کند، اما بسیاری از رمان‌ها می‌توانند هم‌زمان در چند گونه مختلف یا چند دسته‌بندی جداگانه نیز جای گیرند. در سده بیستم، رمان بیش از هر مقوله ادبی دیگر مورد نقد و بررسی قرار گرفته و از جنبه‌ها و دیدگاه‌های گوناگون، تحلیل و نام‌گذاری شده است، به گونه‌ای که گردآوری همه پژوهش‌ها و شیوه‌های نام‌گذاری، مخاطره‌آمیز و شاید نشدنی باشد.

با این همه، می‌توان عمده‌ترین دسته‌بندی‌های رمان را در بخش متن، شامل زبان و ساخت متمرکز کرد، زیرا شکل عرضه می‌تواند در نقد به عنوان عنصر اصلی بررسی شود، یا می‌توان از لحاظ درون‌مایه، نوع شیوه فنی نگارش، یا مهم بودن و برتری جنبه و بُعدی از آن به تقسیم‌بندی پرداخت.

گونه‌های کلی پیش رو، نمونه‌ای فهرست‌وار (به ترتیب الفبای فارسی) برای نمایش گستردگی و تنوع فراوان رمان است:

- رمان اجتماعی: Sociological Novel
- رمان احساساتی: Sentimental Novel
- رمان اعترافی: Confessional Novel
- رمان انتقادی: Critical Novel
- رمان اندیشه: Novel of Ideas
- رمان باروک: Baroque Novel
- رمان بازاری (مردم‌پسند، پرمخاطب): Popular Novel
- رمان پاورقی: Roman Feuilletton

- رمان پرماجرا: Novel of Adventure
- رمان پست مدرن: Postmodern Novel
- رمان پلیسی (کارآگاهی): Detective Novel
- رمان پیکارسک (قلاش، زند): Picaresque Novel
- رمان تاریخی: Historical Novel
- رمان تبلیغی: Propaganda Novel
- رمان تجربی: Experimental Novel
- رمان تربیتی: Novel of Education
- رمان ترسناک: Scary Novel
- رمان تعلیمی: Didactic Novel
- رمان تمثیلی: Allegorical Novel
- رمان جریان سیال ذهن (روانکاوانه): The Stream of Consciousness Novel
- رمان حادثه (رویداد، واقعه): Novel of Incident
- رمان خودزندگی نامه: Autobiographical Novel
- رمان درازنفس (مفصل): Lengthy Novel (Roman of Langue Haleine)
- رمان دراماتیک (نمایشی): Romantic Novel
- رمان رشد و کمال (تکوینی): Apprenticeship Novel (Bildungs Roman)
- رمان روان شناختی: Psychological Novel
- رمان رودخانه‌ای: River-like Novel (River Novel)
- رمان روستایی (شبان، چوپانی): Pastoral Novel
- رمان رفتار و رسوم اجتماعی: Novel of Manners
- رمان زمان: Time Novel
- رمان زمین (سرزمین): The Novel of the Soil
- رمان سیاسی: Political Novel
- رمان سیاسی - اجتماعی (مسألهٔ غامض اجتماعی): Problem Novel

- رمان شخصیت: Novel of Character
- رمان شکل‌پذیری (تربیتی، تکاملی): Novel of Formation
- رمان شهری: Urban Novel
- رمان ضد رمان: Anti-Novel
- رمان طنز (خنده‌دار، سرگرم‌کننده): Comic Novel / Humorous Novel
- رمان طنز (نقد اجتماعی، سیاسی، فرهنگی): Satirical Novel
- رمان عاشقانه پرماجرا: Romantic Novel
- رمان علمی - تخیلی: Science Fiction Novel
- رمان عقیدتی: Purpose Novel (Ideological Novel)
- رمان عمل: Novel of Action
- رمان فانتزی: Fantasy Novel
- رمان کارگری (پرولتاریایی): Novel Proletarian
- رمان کلیددار: Roman a Clef
- رمان گوتیک (سیاه، دلهره‌آور و ترسناک): Gothic Novel
- رمان محلی (بومی): Regional Novel
- رمان مستند: Documentary Novel
- رمان مکاتبه‌ای (نامه‌ای): Epistolary Novel
- رمان نمادین: Symbolic Novel
- رمان نو: New Novel (Nouveau Roman)
- رمان واقع‌گرا: Realistic Novel
- رمان یک پولی (عوام‌پسند، تجاری): Dime Novel
- و ...^۱

۱. برخی از منابع این فهرست:

- (به نقل از فرزاد، ۱۳۸۱: ۱۵۰). J. A. Cuddon: 1979. *A Dictionary of Literary Terms*
 - سلیمانی، محسن (۱۳۷۲)، واژگان ادبیات داستانی، انتشارات اسلامی (همان)
 - برادبری، ۱۳۸۷: ۲۵-۲۶